

Розділ 6.

РЕПАТРІАНТИ ТА «ВОРОГИ НАРОДУ» ЯК МАРГІНАЛЬНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тетяна Пастушенко

Особливістю радянського суспільства повоєнних років стало перебування мільйонів його громадян у місцях позбавлення волі, заслання, примусової праці. Пік цієї нової хвилі політичних репресій припадає якраз на час закінчення Другої світової війни 1945–1946 рр., а головними її жертвами стали колишні військовополонені, репатріанти, власівці, оунівці, представники так званих «покараних народів». Не всі представники названих категорій обов'язково зазнали кримінального переслідування, але всі відчували свою «другосортність» і перебували на периферії суспільства.

Ідея застосувати поняття «маргінальності» до характеристики спільноти «ворогів народу», депортованих, репатріантів була запозичена із дослідження С. Красільнікова «На зламах соціальної структури: Маргінали в післяреволюційному російському суспільстві (1917– кінець 1930-х років)»⁵⁹⁵. Дослідник розглядає соціальну структуру радянського суспільства як результат політики примусової маргіналізації, яка в сталінському суспільстві набула колосальних катастрофічних розмірів і стала органічним супутнім елементом репресій і одним із способів вирішення політичних та економічних проблем (створення системи примусової праці)⁵⁹⁶.

У всякому суспільстві через об'єктивні та суб'єктивні причини існують і утворюються маргінальні групи. Поняття «маргінальність», «маргінали» в історичні дослідження запозичили із соціології та політології. Воно було вперше введене американським соціологом Р. Парком у 1928 р. і використовувалося спочатку для характеристики «особистості на межі культур». Маргінальність у її типовій формі – це втрата об'єктивної приналежності до того чи іншого класу, стану, групи без наступного входження в іншу подібну спільноту. Головною ознакою маргінальності є розрив зв'язків (соціальних, культурних, поселенських) з попереднім середовищем. Нині термін «маргінальність» вживають для пояснення пограничності, периферійності стосовно будь-яких соціальних спільнот. Маргінальність може бути природною і такою, яку штучно створюють та підтримують. Про природну маргінальність варто говорити, якщо йдеться про процеси економічного, соціального чи культурного характеру, через що у всякому суспільстві (відкритому, закритому, стабільному і перехідному) формується своє «дно» з елементів і груп, які вже розорилися і давно скотилися на самісінький низ суспільства, а також антисоціальних елементів – тих, кого відштовхує саме суспільство. У випадку з громадянами, які стали жертвами репресій, спостерігаємо

свідоме здійснення владою *політики штучної маргіналізації*, тобто переміщення в периферійне, дискримінаційне або обмежене становище сотень тисяч і навіть мільйонів людей.

Методологічною основою для розгляду такої «другосортності» та «ущербності» становища різноманітних категорій репресованих, репатріантів стали теоретичні напрацювання соціальної історії, які передбачають специфічний погляд на предмет, формулювання проблеми, де об'єктом дослідження можуть виступати не лише події, факти, а більш динамічні одиниці: настрій, думка, переконання, цінність. Соціальний напрям дослідження визначив міждисциплінарний характер роботи. Сучасні методологічні підходи в наукових дослідженнях характеризуються плюралізмом та поєднанням різних загальнотеоретичних методів. У світлі так званих лінгвістичного, герменевтичного та прагматичного поворотів у загальногуманітарних знаннях, які відбулися на початку минулого століття, були розроблені стандартні інтегральні методи, що поєднують у собі герменевтичні та аналітичні підходи⁵⁹⁷. Для цього дослідження найбільш підійшов системний метод, який включає аналіз окремих історичних феноменів, об'єднаних у єдину системну цілісність. У даному, конкретному випадку історичний феномен жертв репресій ми розглядали як елемент суспільної системи радянської держави. Структурними елементами суспільства виступають політична, економічна та соціальна системи, які в даному випадку включали: систему радянської влади, позаекономічного примусу до праці, репатріаційних органів СРСР та України, репресивно-каральну системи та систему режимно-обмежувальних заходів, паспортну систему тощо. Кожна система може включати різні структурні елементи. Завдання цього дослідження полягало в тому, щоб простежити вплив визначених систем та окремих структурних елементів на формування й функціонування соціальної групи різного роду позбавленців у цілому, та на долю конкретної людини, а також виділити творчу, інноваційну діяльність індивідів у межах окремих систем та структури в цілому.

Як одне з джерел дослідження особистого досвіду адаптації колишніх репресованих та інших груп позбавленців до повоєнного суспільства використані матеріали 75 біографічних інтерв'ю з очевидцями, проведені за методикою усної історії⁵⁹⁸. Частина інтерв'ю записані для міжнародних проектів: «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁵⁹⁹, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁶⁰⁰, ««В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, використані у праці, опубліковано окремим збірником документів⁶⁰¹.

Отримані розповіді очевидців мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю (тривалістю від 45 хвилин до 6 годин), запис якого відбувався без структурованого питальника.

Пояснення потребує метод, який використовувався для запису інтерв'ю, адже метод збору джерел впливає і на саме джерело. Він передбачає три фази в проведенні опитування: першої відкритої, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, другої – уточнюючої, і третьої фази відкритих запитань, під час якої інтерв'ю'ери задавали питання стосовно почутої розповіді, або розпитували про періоди й моменти, що були опущені респондентом. У результаті проведення подібного інтерв'ю маємо отримати широку автобіографічну історію. Використання такого типу наративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки із близькими людьми в родині та поза нею, що у свою чергу дає можливість показати її певним чином активним суб'єктом індивідуальної діяльності, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

§ 1. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві

Вплив Другої світової війни на радянське суспільство важко переоцінити. І справа не лише у безпрецедентних людських жертвах, руйнаціях та інших збитках населення СРСР. Участь у війні – тим чи іншим чином – стала після її закінчення критерієм, за яким визначалося місце і роль у політичній еліті та суспільстві в цілому. Інквізиторське питання: «Чи перебували на окупованій території?» дамоклевим мечем висіло над кожною радянською людиною, яка хоча б якийсь час жила під владою нацистів. А що вже казати про тих, хто потрапив у полон чи працював на підприємствах ворога. Вся територія сучасної України була окупована. Понад два мільйони її жителів переважно не з власної волі опинилися на примусовій праці в Райху і нині важко знайти хоча б один населений пункт, звідки б не вивозила «рабів» німецька, румунська чи угорська окупаційна влада. В економіці нацистської Німеччини також масово використовувалася праця радянських полонених. Після закінчення війни ці мільйони «східних робітників» та військовополонених (за офіційними даними 4,5 млн.) – колишніх радянських громадян, очікували на повернення (репатріацію) до СРСР.

Епопея радянської репатріації нині є відносно дослідженою темою в історіографії, хоча й маловідома для широкої громадськості⁶⁰². Та процес адаптації репатріантів у повоєнному суспільстві продовжує залишатися недостатньо вивченим питанням⁶⁰³. Після повернення на батьківщину

колишнім оstarбайтерам і військовополоненим доводилося починати своє життя «з чистого аркушу» не лише через втрату майна, родини, а також через набуття нового громадянського статусу, який визначався підозрілим та часом злочинним ставленням радянської влади до колишніх репатріантів. Про такий стан вказують більшість дослідників. Зокрема, У. Герберт зауважує, що «на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невольників із Радянського Союзу після повернення на батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій»⁶⁰⁴. В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику: «Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі»⁶⁰⁵. Щоб детальніше розібратися у правовому й соціальному становищі репатріантів, спочатку необхідно окреслити загальні обриси репатріаційної системи: її структуру, завдання й види діяльності.

Підготовка для організації повернення радянських громадян до СРСР розпочалася ще задовго до завершення війни, в серпні 1944 р. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірко-фільтрувальних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тисяч радянських військовослужбовців⁶⁰⁶. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів (ППП)⁶⁰⁷. Другим тиловим «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися у пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони⁶⁰⁸.

З кінця 1944 р. почали організовуватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з січня 1945 р. подібні відділи почали діяти у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти прийому та розподілу репатріантів (ППП), загалом їх було 45⁶⁰⁹. До завдань репатріаційних таборів та пунктів входило тимчасове

розташування репатріантів, забезпечення їх супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима і конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася «політико-виховна» робота. Проте, пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були статистичний облік, політична перевірка та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у перевірко-фільтрувальних комісіях, що складалася зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки СМЕРШ. Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися також із «фільтрувальних справ» – своєрідного дос'є на «остарбайтерів», які тривалий час знаходилися в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України⁶¹⁰.

Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію воюючих з СРСР держав або окуповану Німеччиною країну. Спрямованість опитування комісіями проступала в запитаннях, які ставили репатріантові: «Чи служив в арміях країн, що воювали з СРСР або інших військових антирадянських формуваннях?», «Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком або в групі)?» і «З ким з'явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?»⁶¹¹. Отож, з усього цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали якщо не в якості «зрадник батьківщини», то принаймні як людей, що не виявили достатньої мужності та працювали на нацистів.

У процесі фільтраційної перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою «видом на жительство служить не может». Чи варто говорити, що репатріанти поверталися у тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районні містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи. Єдиним документом, що засвідчував особу, оголошувався паспорт, наявність якого давала право проживати в даній місцевості. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант з подібною довідкою з фільтрувальної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб

отримати паспорт, йому потрібно було знову після приїзду додому йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документу. Найчастіше репатріантові видавали знову тимчасове посвідчення, змушували проходити перевірку кожні три місяці, півроку, чи рік. Паспорти також мали короткостроковий термін дії: рік, п'ять років, великою вдачею було одразу отримати безстроковий документ. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов'язана з пропискою та видачею продуктових карток. У випадку відсутності необхідного документу, особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох репатріантів-киян перешкодою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30-12с від 6.01.1945 «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав», який забороняв репатріантам повертатися до Москви, Ленінграда та Києва⁶¹².

Розселенням та працевлаштуванням жителів Києва, яким відмовили в проживанні в місті, займалися репатріаційні органи Київської області. Киян направляли до Миронівського ПРП і розселяли за межами 50-кілометрової зони навколо столиці. Треба зазначити, що Київ був віднесений до режимних місцевостей іще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевodu, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за виключенням інвалідів війни, які раніше проживали в Києві та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»⁶¹³. Помічник відділу репатріації при РНК УРСР В. Співак описав у доповіді реакцію киян, потяг з якими у березні 1945 р. несподівано для його пасажирів, направили до Миронівського ПРП: «Серед репатріантів Київської області 17 осіб із самого Києва, які хворобливо зреагували на заборону їм особисто залишитися в Києві. Окремі репатріанти задавали мені питання: “За що нас виселяють? Чому нас вважають за штрафників? Що з нами в Миронівці будуть робити? Коли нам дозволять повернутися до Києва?”»⁶¹⁴. Переважну більшість репатріантів із цього ешелону становили люди похилого віку та жінки з дітьми до року. «Матері цих дітей мені говорили, що вони їхали разом із чоловіками додому, але їх чоловіків на перевірконому пункті забрали “до війська”, а їх направили на попереднє місце проживання»⁶¹⁵. Були й такі репатріанти, що тікали у дорозі й

самостійно пробиралися до столиці. Для розшуку таких «нелегалів» у Києві щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітники підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінально відповідальності. Зі скарги до відділу в справах репатріації при РМ УРСР дізнаємося про долю киянки Ольги Радівілової, яка виглядає досить типовою для того часу: «Когда я вернулась с репатриации в дом, где я родилась и жила всю свою жизнь, мне районное отделение милиции предложило уезжать из Киева куда угодно, заявив, что в столице жить нельзя. Мне отказали в прописке. Я им заявила, что ехать мне некуда. Родных или родственников нигде у меня нет, а здесь я родилась, люди меня знают, осталась моя квартира. Я не преступница, советский гражданин, не моя вина, что была угнана в рабство. После нескольких дней, [...] я была арестована милицией и осуждена к 2-м годам за то, что жила без прописки»⁶¹⁶. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що Ольгу Радівілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але в столиці їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які наводить Т. Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопада 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб⁶¹⁷. Серед цих людей, можемо припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. їх було на обліку 16 174), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення⁶¹⁸. «Згідно перевірки здійсненої відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримали, і понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями»⁶¹⁹.

Таким чином, у реальному житті політичний статус людини, що після війни поверталася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, заведення спеціальної «справи», обов'язок реєстрації в міліції, заборона проживання у великих містах.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для колишніх оstarбайтерів та військовополонених повернення до СРСР не завжди означало повернення в свій рідний дім. Станом на 1 березня 1946 р. після

перевірки у фільтрувальних таборах та пунктах тільки 57,8%* репатріантів дозволили повернутися на своє попереднє місце проживання, 19,1% репатріантів мобілізували в армію, 14,4% – зарахували до трудових батальйонів НКО, 6,5% – були арештовані та передані в розпорядження НКВС, ще понад 2% репатріантів перебували на службі в ЗПП або працювали на роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном⁶²⁰. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

Обов'язкове працевлаштування для тих, хто повернувся додому, як не дивно, стало одним зі свідчень безправності репатріантів на батьківщині. На практиці дуже часто допомога держави у пошуку роботи була більше схожа на працевикористання. Дуже рідко прийом на роботу мав звичний для нас вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 тис.⁶²¹. Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку з числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця в складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р., але людей з цих частин не відпустили, а «перевели у постійні кадри промисловості», що на практиці означало прикріплення до місця роботи. За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена – від 2 до 4 місяців). Навіть після досягнення демобілізаційного віку «трудбатальйонники» все одно не отримали права повернутися додому, на відміну від їх ровесників – військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії у різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І, власне, такого рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали в складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х рр. їм вдалося легально повернутися додому.

---

* Включаючи й представників народів відправлених на спецпоселення: німців, кримських татар, чеченців і т.д.

Завісу над життям «трудбательників» дещо відкриває «Акт обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ», складений у грудні 1946 р. інспектором відділу в справах репатріації Київської міськради: «гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний, одяг, який щодня носять»⁶²². Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці на 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі №1, у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі вони не мали прописки, отже, були схожими на безправних кріпаків. Фактично колишні військовополонені й оstarбайтери потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від тієї, що була тільки двома роками раніше в нацистській Німеччині.

Репатріанти непризовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Як правило чоловіки (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримувалися й безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо в пересильних пунктах була мобілізована на різні будови СРСР. Жахлива ситуація, в якій опинилися робітники-репатріанти, направлені в розпорядження тресту «Дніпропетровськбуд», видається досить типовою. «В гор. Днепропетровск в распоряжение Управления Треста “Днепропетровскстрой” прибыла группа репатриированных советских граждан в количестве 2300 человек ранее работавшая по демонтажу оборудования в советской зоне оккупации. 2300 человек репатриированных советских граждан разных областей и республик СССР имели на руках удостоверения о направлении их к местам постоянного жительства, которые отобраны сопровождающим эшелоном и сданы дирекции треста. В числе прибывших репатриантов имеются: больные, беременные женщины и женщины с малыми детьми. К приему указанного контингента Трест “Днепропетровскстрой” не подготовлен. Жилищных условий для беременных женщин, больных и женщин с детьми Трест не имеет. Большая часть репатриированных граждан находится под открытым небом /приложение акт/. От репатриированных граждан поступают заявления об отпуске и отправке к месту жительства, в чем администрация Треста отказывает...»⁶²³.

Одночасно з примусовим направленням на роботу існував й інший бік проблеми з працевлаштуванням: відмова в прийомі на роботу, праця не за

фахом (виняток становили хіба що вчителі, лікарі, агрономи, облік працевлаштування яких вівся окремо). Ось кілька яскравих, типових і задокументованих прикладів. Так, «репатріантові Тарану, за спеціальністю інженеру-паровознику, тривалий час відмовляли в працевлаштуванні в депо ст. Знам'янка. Тільки після втручання органів репатріації його прийняли на роботу»⁶²⁴. Інший випадок стався в Корсунь-Шевченківському районі Київської області. Директор Селищанського цукрового заводу звільнив громадянку Г. А. Фіалко тільки тому, що вона була репатріанткою⁶²⁵. Нерідко працевлаштування репатріантів місцеві керівники підприємств розуміли як спосіб покарання останніх. У Ленінському районі Полтавської області на лісорозробки було мобілізовано 1000 робітників, виключно репатріантів⁶²⁶. Секретар Михалпільського райкому КП(б)У з кадрів Кам'янець-Подільської області дав розпорядження керівникам районних організацій звільнити всіх репатріантів, які працювали в районних організаціях і направити їх на фізичну роботу⁶²⁷.

Так було на практиці, хоча в теорії у галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося. Згідно з виданими інструкціями і постановами, підприємства й міністерства зобов'язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян СРСР розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: «Всі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств і будівництва»⁶²⁸. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й матеріальна допомога для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги. Проте сам факт появи подібного листа з роз'ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов ухвалених урядом СРСР в 1944–1948 рр.⁶²⁹, а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці «права» репатріантів нічого не значили і дуже часто порушувалися. Тож радянська репатріаційна система була ще одним

різновидом тоталітарного контролю людини державою в СРСР. Влада систематично проводила дискримінацію репатріантів у всіх важливих для повсякденного життя сферах: у розподілі житла, наданні продовольчих карток, наданні роботи тощо.

Це, так би мовити, зовнішній погляд на долю репатріантів, створений на основі переважно офіційних документів з державних архівів. А як самі колишні оstarбайтери й військовополонені оцінюють власне життя після війни? Досвід осіб, котрі відбули полон і примусову працю на чужині, а також повернення на батьківщину, доволі важливий для усвідомлення історії повоєнного світу.

Як джерело дослідження такого особистого досвіду адаптації до повоєнного суспільства використані матеріали 75 біографічних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами, проведені авторкою за методикою усної історії. Розповідь про повернення на батьківщину для багатьох опитаних колишніх оstarбайтерів починалося з опису обставин визволення. Працюючи в різних областях Німеччини, інформанти були звільнені як радянськими військами, так і союзниками. Усі опитані авторкою очевидці заявили, що поверталися додому добровільно. Інформанти, які перебували в зоні окупації союзних військ, повідомляли, що мали можливість залишитися на Заході, свідчили про агітацію виїжджати до різних країн світу, пропозиції колишніх господарів залишитися жити в Німеччині, застереження стосовно небезпеки повернення до СРСР. Тобто більшість опитаних у такий спосіб наголошували на своєму свідомому рішенні повернутися в Україну й відповідно до СРСР.

Основними тематичними сюжетами розповідей стали описи різноманітних перепон та обставин на довгому шляху до рідного дому, нескінченного очікування передачі в радянську зону окупації, відправки у фільтрувальних таборах та пунктах, втомливого багатомісячного шляху через спустошені війною міста. У багатьох цей шлях тривав від 3-х до 9-ти місяців. Як влучно сказала Інесса М.: «Считают, что 9 мая – это уже все свободны. А то, что там люди задерживались. Одна дата конец войны, а другая, когда человек смог выбраться оттуда»⁶³⁰.

Майже всі респонденти відзначали тяжкий і принизливий момент фільтрувальної перевірки. «Там нужно было пройти проверку через КГБ. Это такая унижительная процедура, такая неприятная, что даже не хочется об этом вспоминать»⁶³¹. Частина опитаних без особливих проблем пройшли перевірку, але згадували деталі цієї процедури неохоче. Найменше принижень зазнавали жінки з дітьми та молоді дівчата. До чоловіків, навпаки, було більше запитань у працівників НКДБ, які поводити себе з ними більш брутально. «Тут нас “зустріли” сталінські чекісти зі Смершу. Говорили з нами на підвищеному тоні, погрожували

заслати нас уже в радянські табори, старались вибити із нас зізнання, що ми, мовляв, добровільно прибули до Німеччини. Капітан Філіпов, який допитував, кричав, що я тебе сука-зрадника застрелю, ти ж, мабуть, добровільно явився тут жрать білий хліб з маслом. Як же обідно було чути таку образу, зі сльозами довелось доказувати, що мене примусово відвезли на каторгу, як і мільйони страждальників з усієї України»⁶³².

Особливо болісними стали ці перевірки для родини Євгена Р., який на той час носив німецьке прізвище батька. Його матір, 15-річну сестру та його, восьмирічного хлопчика, майже місяць чи не щодня допитували офіцери СМЕРШу, причому подібні бесіди проводилися окремо з кожним членом сім'ї. «А со мной он спрашивал в каком году, откуда. А как мама говорила, поедем или мама говорила, останемся. Как мама тебе говорила, надо прятаться от немцев или мама говорила давай поедем, надо ехать»⁶³³.

Незважаючи на різноманітність біографій чоловіків-респондентів, ті з них, кому на час закінчення війни виповнилося вісімнадцять, були мобілізовані в армію, четверо з опитаних колишніх оstarбайтерів продовжили службу в трудових батальйонах НКО⁶³⁴. Деякі респонденти залучалися до роботи в перевірочних таборах, працювали писарями у фільтраційній комісії, у підсобних господарствах таборів⁶³⁵. Іван К. близько року був начальником штабу батальйону, який охороняв табір для репатріантів у м. Гальберштадт⁶³⁶. Жінок з дітьми зазвичай відправляли за місцем проживання, а от молоді дівчата також на довгий час могли залучатися до роботи при військових частинах, на демонтаж німецьких підприємств⁶³⁷.

В оповідях очевидців, хто отримав можливість відразу приїхати додому, дуже мало уваги приділено опису пересильних таборів (де багато інформантів жили до 6 місяців!), матеріально-побутових умов утримання репатріантів, харчового раціону тощо. Дуже мало вдалося знайти свідків, хто міг би описати табори, розташовані на території України, повідомити проміжні пункти слідування. На відміну від детального опису умов транспортування до Райху (вагонів-телятників, мізерного харчового пайка) респонденти майже не звертають увагу на матеріальну скруту й нестатки, описуючи свою дорогу додому, незважаючи на те, що це був досить довгий процес, коли доводилося страшенно голодувати в дорозі, або треба було ще сотні кілометрів йти пішки. Часто інформанти взагалі пропускають цей період, і після повідомлення про визволення переходять до розповіді про зустріч із рідними. Певною мірою такий феномен пояснила у своєму інтерв'ю Галина Я.: «А Ви знаєте, якось тоді не звертав уваги, (коротка пауза) що то це все є... Якось радів, що ти вдома (плаче). Радість така якась була, що я знаю... [...] Нічого цього не касалося. Я була щаслива, що я (коротка пауза) додому пришла»⁶³⁸.

Як уже зазначалося, репатріантам було заборонено оселятися в Києві. У

кожного з двадцяти опитаних корінних жителів столиці своя, не схожа на іншу історія повернення до рідного міста. Скажімо, родину Євгена Р. виселили до Миронівки, де вони жили до середини 1950-х рр. Сім'я Олександри Г. тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інесса М. разом з мамою більше року жили в місті без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи. Людмилі Т. та її мамі дозволили залишитися в Києві тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облави на Печерському базарі в липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про відвідування паспортного відділу міста Києва: «Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом»⁶³⁹.

Інформанти, які повернулися до міста, зіткнулися з проблемою легалізації власного становища, яку можна зобразити у вигляді трикутника: житло/ прописка-паспорт-робота. Не маєш житла – не отримаєш прописку і паспорт, а без цих документів – немає роботи, а немає роботи – немає грошей і головне, карток на продукти. «Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница. А кто не был там, миллионы уложил – те не преступники, а мы преступники оказались. Нигде не принимают – посылают в колхоз, в село одно»⁶⁴⁰. І питання не в тому, що в зруйнованій війною країні не було робочих місць, а в тому, щоб заробити достатньо коштів на прожиток. Оповідачі згадують, що в перші роки їх посилали на важку, некваліфіковану роботу, за яку їм майже нічого не платили: розбирати руїни будівель, допомагати збирати врожай колгоспам, лісозаготівля тощо. Часу ж на отримання кваліфікованої професії майже не було, особливо якщо репатріанти були годувальниками в сім'ї, або зовсім не мали рідних.

Майже всі очевидці після повернення додому мали серйозні проблеми зі здоров'ям. Найчастіше згадують захворювання шлунку, застуди, інфекції, неврози. Кожен другий опитаний авторкою чоловік був достроково мобілізований з армії за станом здоров'я. Не завжди була можливість отримати кваліфіковану допомогу, особливо якщо ти мав проблеми з

пропискою. «В Києве никаких документов, никаких справок у меня нет. Никуда устроится не могу. Меня лечат своими средствами. Там было все: чем-то мазали мне горло, так это все горло было в таких нарывах, такое до ран. [...] Я чуть концы не отдала. Это смешно. Но мне тогда было не смешно. Тогда в то время к врачам не особо. Это был 45-й год»⁶⁴¹.

Ще більшою проблемою для репатріанта було отримати вищу освіту. Про шкільну питання не стоїть, ніхто з опитаних не згадав, що виникали якісь труднощі. А от вступити до вузу було складно. І питання не лише в тому, що матеріальна скрута та інші об'єктивні обставини не давали надії навіть думати про навчання: необхідно було працювати, щоб вижити. Існувала неофіційна заборона не брати на навчання репатріантів, особливо у престижні столичні вузи. Колишній військовополонений Леонід К. був виключений з педінституту напередодні отримання диплому: «Гром грянул в июне 1949-го: когда я уже сдал два госэкзамена из четырех, меня из института исключили. В приказе значилось: “по причине сокрытия факта биографии при поступлении в институт”. [...] В институте я был все же восстановлен, помог в этом, как ни странно, парторг института, который повел меня в Министерство просвещения УССР и почти продиктовал текст заявления. Диплом мне выдали, но мытарства мои не закончились: мне было отказано в назначении на работу. “Мы вам политически не доверяем”, – объяснили мне в Управлении кадрами»⁶⁴².

Проте були й такі оstarбайтери, які не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в Райху і вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що працювали на ворога. З одного боку таку протилежну оцінку повоєнної дійсності можна пояснити різним ступенем очікування оповідачів. Для когось достатньо було самого факту повернення у свою родину, батьківський дім, щоб почуватися щасливим. Інші респонденти прагнули реалізувати власні амбітні плани, досягнути вищого соціального становища в суспільстві. Біографії опитаних для дослідження очевидців показують, що більшість сільських мешканців, які повернулися у своє село й продовжували там працювати, не мали причин приховувати своє минуле від односельчан і не зазнавали додаткових переслідувань чи обмежень з боку влади. Ті ж респонденти, які після війни поверталися в місто або хотіли виїхати з села, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

Не абсолютизує становище колишніх оstarбайтерів і військовополонених у радянському суспільстві й російський дослідник П. Полян. Грунтуючись на аналізі анкетування колишніх примусових робітників, здійсненому московським історико-просвітницьким товариством

«Меморіал» на початку 1990-х рр., учений зазначав, що на ставлення влади до репатріантів зовсім не впливали обставини їх депортації та перебування в Німеччині, не мало й ані найменшого значення, військами якої країни були вони визволені. Він припускає, що головним диференційним принципом виявився той факт, у селі чи в місті проживала після війни людина, тобто її соціальне становище⁶⁴³.

Певне пояснення диференційного ставлення до репатріантів міститься у трактуванні керівною верхівкою СРСР структури радянського суспільства. У Радянському Союзі позиції ідеологічної доцільності мали вирішальний вплив на законодавче закріплення громадянських, політичних прав і свобод тієї чи іншої спільноти. Згідно з марксистсько-класовою теорією радянське суспільство поділялося на класи, які розумілися як соціальні групи, об'єднані ставленням до засобів виробництва та класовою свідомістю⁶⁴⁴. Свого часу в доповіді про нову Конституцію 1936 р. Й. Сталін оголосив, що експлуаторські класи вже ліквідовані, тому залишилися «робітничий клас, клас селян та інтелігенція»⁶⁴⁵. Ця формула «2+1» стала офіційним трактуванням класової структури суспільства в СРСР. Оскільки місце й роль класів у суспільстві визначалися їх ставленням до власності на засоби виробництва (Ленін), то найбільш свідомим, організованим і революційним вважався робітничий клас, який не був обтяжений приватною власністю на засоби виробництва. Він виступав авангардною силою соціалістичного будівництва, історична місія якого забезпечити безкласову структуру суспільства шляхом відміни всякої приватної власності. Сталін називає робітничий клас «керівною силою» радянської держави⁶⁴⁶. Режим «диктатури робітничого класу» як політична форма керівництва державою був закріплений у Конституції.

Характеристика класу селянства традиційно супроводжувалася епітетами на кшталт «дрібні виробники», «раби приватної власності». Селянству, яке й після руйнівного наступу колективізації більшістю продовжувало зберігати власне приватне господарство, відводилася в радянському суспільстві переважно підпорядкована роль «союзника» робітничого класу.

Інтелігенції визначалися завдання прищепити свідомість «передового і до кінця революційного класу» його представникам (у даному випадку робітникам), роз'яснити їм різницю між власними економічними інтересами й баченням тотального історичного процесу та історичною місією. Керуючись визначеними завданнями інтелігенція зрештою перебувала в радянському суспільстві на вищому щаблі ніж інші класи.

Закріплення в Конституції СРСР «керівного становища» Комуністичної партії у суспільстві як «передової частини класу робітників і селян»⁶⁴⁷

піднімало партійних функціонерів над класами й визначало їх привілейоване становище.

Наведені характеристики свідчать про нерівноцінність названих класів для побудови нового соціалістичного ладу, яка відповідно призводила до їх політичної нерівноправності в суспільстві СРСР. Існування суперечностей між класами в радянському суспільстві визнавалося, але при цьому наголошувалося, що «відстань між цими соціальними групами скорочується», «падають і стираються економічні й політичні відмінності між ними». Якщо коротко підсумувати попередньо сказане, то за соціальним статусом у СРСР найвище становище посідали партійні функціонери, далі йшли представники «прошарку» інтелігенції, робітничий клас і на найнижчому щаблі були селяни. Така класова диференціація продовжувала зберігатися в основних своїх рисах і в повоєнний час. Можливо, саме тому (з огляду на нерівність становища класів) репатріанти, що поверталися в село, зустрічали найменше дискримінаційних моментів на своєму життєвому шляху, оскільки все одно були найбільш безправними в суспільстві. А їх спроби «прорватися» до спільноти робітничої еліти, службовців, не кажучи вже про владні щаблі блокувалися через відлагоджену систему кадрового контролю.

Для деякого пояснення/розуміння (з позиції марксистської ідеології) місця репатріантів у радянському суспільстві важливо звернутися до такого поняття, як класова свідомість. Як тривале перебування на ворожій території, виробничі та інші контакти з ідеологічним супротивником вплинули на класову свідомість того ж робітника чи селянина? І чи вплинули? Обов'язкове проходження репатріантів через фільтраційні табори – це фактично була їх перевірка на лояльність до радянської влади. Усі, хто успішно її пройшов, могли їхати до СРСР. Але гіпотетично від ступеня класової свідомості залежало те місце, яке обійматиме людина в радянському суспільстві. І «простою» бесідою зі співробітником контррозвідки чи працівником НКДБ/НКВС класову свідомість виявити практично неможливо. Присутність/відсутність цієї свідомості могли показати поведінкова стратегія репатріанта, фактично його подальше життя. Як офіційне пояснення влади, які ж саме риси притаманні класово свідомому громадянину, розглядаємо урядове звернення, яке було подане у листопаді 1944 р. як інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голікова кореспонденту газети «Правда». «В советских кругах считают, что даже те из советских граждан, которые под германским насилием и террором совершили действия, противные интересам СССР, не будут привлечены к ответственности, если они станут честно выполнять *свой долг* (виділено нами. – Т.П.) по возвращении на Родину... Всем возвращающимся советским гражданам

предоставляется полная возможность немедленно принять активное участие в разгроме врага и достижении победы, одним – с оружием в руках, другим – на производстве, третьим – в области культуры»⁶⁴⁸. Отже – головне чесно виконувати свій обов'язок, а де саме – чи «зі зброєю в руках», чи «на виробництві» – вирішувати державі. Саме готовність виконувати ці рішення держави, а не намагання громадянина комфортно влаштувати власне життя, апелюючи до «родинних обставин», «свободи вибору», «прав людини» і т. ін., свідчили в очах радянських ідеологів про високу класову свідомість. А в умовах війни «для розгрому ворога і досягнення перемоги» Радянська держава вимагала від своїх громадян не шкодувати життя. Серед усіх класів радянського суспільства найвищим ступенем класової свідомості як вважалося володів робітничий клас. На думку деяких теоретиків марксизму, селянство взагалі не мало своєї власної свідомості, її ідеологічна форма завжди була більш лабільною, ніж в інших класів. Тому знову ж таки і з позиції класової свідомості можна пояснити більш поблажливе ставлення радянської влади до репатріантів-селян (за умови їх цілковитої лояльності) і більш вимогливе – до робітників чи інтелігенції.

Як уже говорилося попередньо, головне значення класів у радянському суспільстві полягало для державної системи класифікації, яка визначала права й обов'язки різних груп громадян. І ці права визначалися не лише у сфері політики чи державного управління. Радянська влада «систематично проводила дискримінацію за класовими ознаками в усіх важливих сферах повсякденного життя: в освіті, правосудді, наданні житла, розподілі продовольства чи промислових товарів тощо»⁶⁴⁹. Характерно, що у своїх спогадах колишні репатріанти також найбільше акцентують увагу на власних побутових проблемах адаптації у повоєнному суспільстві й зовсім мало згадують про перешкоди для їх участі в політичному житті країни. Ймовірно тому, що від початку повністю виключали право на особисту політичну роль: «А після війни знаєте ким ми були? Ізменніки Родіни нас називали»⁶⁵⁰. Більшість опитаних переважно описували своє становище (особливо в перші повоєнні 1940–1950-ті рр.) як «вигнанців» суспільства: тоді як на початку біографічної розповіді, характеризуючи своє соціальне походження, часто вживали класову термінологію «з родини селян», «батьки були робітниками», «київська інтелігенція» і т. д. Можна припустити, що самі репатріанти почували себе деякою мірою поза основними соціальними групами суспільства, в позакласовому просторі, такими собі маргіналами. Формально зберігаючи свій статус громадян Радянського Союзу, колишні остарбайтери мусили проходити бесіди з працівниками НКВС, НКДБ у перевірконо-фільтрувальних таборах, перш ніж отримували право повернутися додому, на них заводили спеціальну

«справу» (яка зберігалася в КДБ до 1993 р.). Вони обов'язково мушили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й регулярно проходити повторну перевірку. Репатріантам заборонялося повертатися й селитися у столичних містах. Після «благополучного» проходження початкового етапу перевірки далі починала діяти радянська система контролю за населенням: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, на навчання, вступу до партії, для поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у яких необхідно було свідчити стосовно власної (чи найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалася в анкетах і певний час після розпаду СРСР. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавлених) у радянському суспільстві, що у свою чергу можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію.

У суспільстві, де становище людини визначалося не тільки і не стільки економічними факторами, а переважно наявністю чи відсутністю громадянських і політичних прав і свобод, обмеження в правах ставало важливою ознакою соціальної стратифікації, індикатором маргінальності, випадіння із суспільного середовища й початком більш глибокого занурення на «дно» соціальної структури.

Проте практика показує, що перехідність, притаманна маргінальній спільноті, містить у собі потенцію руху як вниз, так і вгору — по соціальній драбині. Зворотним боком обмеження прав і соціальних гарантій є зневажання / ігнорування агентами маргіналізованих спільнот встановлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Біографії опитаних репатріантів підтверджують, що більшість із них (в усякому разі ті, хто цього прагнув) вдало подолали всі перепони і досягли більш престижного (ніж їх батьки) становища в суспільстві. Незважаючи на цілеспрямовану політику радянської держави на заниження їх соціального й політичного статусу, якщо порівнювати з декларованими гарантіями та щодо інших прошарків суспільства, вони активно обходили встановлені обмеження, конформістські використовуючи надані цією ж державою можливості. У який спосіб це їм удавалося, спробуємо розібратися, скориставшись матеріалами інтерв'ю з очевидцями.

По-перше, варто зазначити декілька типових обставин, що пом'якшували ресоціалізацію. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх оstarбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в армії або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перешкод у виборі місця проживання (в тому числі й повернення до Києва, за умови наявності житла), виборі

роботи, мали пріоритети під час вступу до навчальних закладів. Ще менше підозр виникало у компетентних органів стосовно жінок-остарбайтерок (на момент бойових дій до весни 1945 р.), які могли влаштуватися на роботу до підсобних господарств військових частин або повернутися додому з військовими ешелонами, попутним транспортом і таким чином уникнути реєстрації як репатріантки. Демобілізовані з армії колишні репатріанти або ті, хто служив у трудових батальйонах НКО, працював у господарствах при військових частинах, на демонтажі обладнання підприємств у Німеччині, поверталися додому з документами військовослужбовців чи вільнонайманих, а не довідкою репатріаційної комісії, і тому мали вже можливість не афішувати своє остарбайтерське минуле й не реєструватися в НКВС та відповідних відділах районних рад як репатріанти.

Найчастіше життєві обставини вимагали від репатріантів білиш активних дій, а не просто «плисти за течією». Якщо ти не хочеш повернутися додому репатріантом, зроби так, щоб тебе не зареєстрували таким. Серед найрізноманітніших варіантів уникнення репатріаційних органів можна виділити декілька типових способів. Найпростіший, і можливо досить небезпечний – це втеча із фільтраційного табору, спеціальних ешелонів репатріантів, переховування після прибуття додому. Іван К. втік з фільтраційного табору, почувши, що чоловіків нібито будуть вивозити на роботу в Сибір. Він сів на найближчий потяг і нелегально приїхав додому в Київську (нині Черкаську) область. Згодом, тікаючи від примусової мобілізації на лісорозробки, він переїздить із рідного села Мельниківка до своєї сестри в Західну Україну, де влаштовується на роботу, заочно закінчує інститут, і ніхто в його родині (ні дружина, ні діти) не знали до 1990-х рр., що він був у Німеччині⁶⁵¹.

Подібна поведінка характерна й для киян, яким було заборонено повертатися до свого рідного міста. У звітах обласної комісії у справах репатріації неодноразово повідомлялося про виявлення подібних випадків: «Часть репатриантов своевременно не явилась на регистрацию в г. Киев /некоторые такие лица нигде не регистрировались в течение года/, теперь же явились в паспортный отдел г. Киева. Им предлагают по разным причинам покинуть Киев в течение 24 часов, которых отдел по делам репатриации и поселяет на постоянное место жительства в области»⁶⁵². Деяким киянам доводилося переховуватися в друзів і знайомих без прописки, роботи й відповідно, засобів до існування кілька років, доки вдавалося легалізувати своє становище.

Та найбільш поширеним способом уникнення переслідування було мовчання. Як влучно сказала Олександра Г.: «Поэтому, конечно, даже мои знакомые, с которыми я потом дружила с завода “Арсенал” – никто не знал, что мы были в Германии. Только знали анкеты»⁶⁵³. Більшість

опитаних респондентів не повідомляли про перебування в Райху навіть в офіційних документах, що також було небезпечно й переслідувалося законом. Микола А. з с. Трипілля кілька разів намагався влаштуватися на завод у Києві, й кожного разу отримував відмову. Коли ж він не написав в анкеті, що був у концтаборі Маутхаузен, йому вдалося знайти роботу й вступити до технікуму⁶⁵⁴. Олександрі С. порадив приховати своє минуле дільничний міліціонер: «При поступлении на работу в отделе кадров нужно заполнить анкету, одним из ее разделов предусмотрены сведения “где был во время войны”. Я заполняю, честно пишу свою судьбу и в ответ – “приходите завтра”. И так 4 месяца. Однажды наш участковый инспектор пришел к маме по делу (она была председателем уличного комитета) и спросил, устроилась ли я на работу. Мама ответила – нет. Тогда он позвал меня и спрашивает, что я пишу в этом злосчастном разделе. Я ответила, что пишу честно, как было. Тогда он мне сказал, чтобы я навсегда забыла об этом сама и нигде об этом не писала. Это нужно было в органах и совсем ни к чему отдела кадров. Спасибо ему. Я на следующий день устроилась на работу»⁶⁵⁵. Євген Р. мусив змінити німецьке прізвище батька на мамине дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником і доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив⁶⁵⁶.

Приховування власного минулого було звичною умовою життя в СРСР. І репатріанти тут не стали першовідкривачами, радше вони використовували вже налагоджені прийоми й способи. Життєво важливою передумовою легалізації становища, про що вже неодноразово говорилося, була наявність необхідного особистого документа, тобто паспорта. Для цього використовували всі способи, нерідко незаконні – знайомства, «блат», підкуп посадовців. Із опитаних авторкою очевидців тільки один розповів, що його родина зверталася про допомогу до влади. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. Іванові К., щоб вирватися із села й отримати роботу в районному містечку Василькові довелося на деякий час виїхати з Київської області: «Я хожу з цією, з цим свідоцтвом, що я остарбайтер (коротка пауза), ніхто на роботу не бере (коротка пауза). Із цим свідоцтвом я поїхав на Донбас. Там мій дядько працював на Донбасі. [...] Пішли у Ольгинку в районний відділ міліції, в паспортний відділ. Марія пішла десь туди до свого знайомого, лейтенанта, який був завідуючий паспортним відділом, поговорила. Прийшла до мене, забрала свідоцтво, пішла туди до його, коли і він виходить з нею до мене познайомилися. Каже: “Тобі тільки паспорт, чи й військовий квиток?” (сміється) Я кажу: “І військовий квиток”. А він мене питає: “А що писати у військовому квитку: солдат чи офіцер?” (сміється). Я тут подумав, Боже мой, це ж офіцер, якась перевірка чи щось таке, який

же я офіцер (коротка пауза). Кажу: “Пишіть “солдат” (коротка пауза). Виносить мені паспорт “серпастий, молоткастий”, виносить цей військовий квиток, вручає. Я дякую. Ну вже відчув себе громадянином. І вже зовсім інший, інший (коротка пауза) настрої»⁶⁵⁷.

Зміна місця проживання як спосіб приховати небажані факти своєї біографії також зустрічається досить часто у розповідях колишніх репатріантів. В Україні такими регіонами, де «не нагадували про оstarбайтерське минуле», була Західна Україна та Донбас. Можна навіть виділити певну «спеціалізацію»: на Донбасі краще було зробити кар’єру на виробництві, в Західній Україні можна було легше вступити до вузу. Попередньо наведено чимало різних прийомів киян-репатріантів, щоб подолати заборону на в’їзд до міста й оселитися у столиці. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії К. для того, щоб його дочка, колишня оstarбайтерка, могла спокійно закінчити школу й отримати вищу освіту. Він узяв довідку із психіатричної лікарні, спалив її паспорт, й переїхав з Києва до провінційного білоруського містечка.

Підсумовуючи цей нарис, важливо з’ясувати, наскільки успішною була (і чи була успішною взагалі) ресоціалізація колишніх оstarбайтерів і військовополонених на батьківщині. Успіх адаптації залежить від певних зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх факторів належить ступінь прийняття проблем соціальних груп з боку суспільства і його здатність надати необхідну підтримку й допомогу в процесі адаптації цих осіб до нових умов діяльності. Внутрішніми факторами адаптації є актуальність потреби в позитивних соціальних зв’язках, самоактуалізація і самореалізація в діяльності суб’єктів. Важливим компонентом соціалізації є узгодження самооцінок, потреб та очікувань з власними можливостями і реальністю соціального середовища. Третіми вирішальними факторами успіху адаптації є соціальні характеристики і соціальний потенціал людей, що адаптуються, тобто освіта, професійна підготовка і кваліфікація.

Показниками успішної соціальної адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його задоволення середовищем у цілому. Показником неуспішної адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище або девіація поведінки.

Розглядаючи радянську систему репатріації як зовнішній фактор адаптації, можемо стверджувати, що вона була створена і діяла, в першу чергу, в інтересах держави. Завдяки їй мільйони працездатних людей повернулися до СРСР і були активно задіяні в економіці країни. Але в більшості випадків, замість підтримки і допомоги, колишні оstarбайтери й військовополонені опинилися під всебічним і всеохоплюючим контролем влади. Найбільш ефективними засобами контролю виявилися не карні, а випереджувальні заходи (перевірка, взяття на облік, періодичні

виклики до МВС і т.д.), які майже півжиття тримали колишніх репатріантів під страхом, котрий стримував приватну ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору й сприяв їх маргіналізації у суспільстві. Про цей страх, як про тяжке випробування, неодноразово згадують очевидці: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять доучитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що»⁶⁵⁸. Отже, необхідною умовою адаптації в радянському суспільстві було приховування свого минулого, вміння обійти систему державного контролю.

Індивідуальні біографії колишніх репатріантів показують, що узгодження власних очікувань з реаліями соціального середовища мало вирішальне значення для успіху на початковому етапі адаптації. Зіткнення з труднощами, цілком очевидними у зруйнованій війною країні, могли викликати апатію і розчарування в індивіда. Якщо перебування в Німеччині більшість невірників сприймали як аномальну, ненормальну й тимчасову ситуацію й очікували труднощів, морально були до них готові. Визволення ж і повернення додому було ідеалізованою ситуацією, з якою пов'язувалося все подальше життя. І дуже часто в спогадах про перші повоєнні роки відчувається розчарування, яке можна висловити рядками із щоденника Володимира Г.: «31 грудня 1945 р. Скоро вже новий 1946 рік. Вдома жодної крихітки хліба, грошей також, тільки трохи вугілля. Сидимо і розмовляємо: рік тому очікували перемоги, тепер будемо очікувати щастя»⁶⁵⁹.

Наскільки успішною загалом була соціалізація репатріантів у радянському суспільстві важко сказати однозначно. Як окрема соціальна група, зі своїм специфічним досвідом переживання війни, вона була повністю «нейтралізована» й витіснена з соціального середовища СРСР, на відміну, скажімо, від учасників бойових дій. На індивідуальному рівні маємо приклади як успішної адаптації так і випадки невдач. І тут основною запорукою успіху виступав соціальний потенціал індивіда.